

ANLAMBİLİM AÇISINDAN BİR TIP METNİ İNCELEMESİ “TERCÜME-İ EBUBEKİR ER-RAZİ”

Mücahit AKKUŞ*

Atıf©: Akkuş, Mücahit (2017). Anlambilim Açısından Bir Tıp Metni İncelemesi “Tecüme-i Ebubekir Er- Razi”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 10, Sayı 1, Haziran 2017, ss. 611-628

Özet: Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemi tıp eserlerinin bolca yazıldığı dönemlerdir. Özellikle Osmanlı döneminde hastalıkların tedavisiyle uğraşan birçok kişi olmuştur. Hekimler, bilgi ve tecrübelerini kitaplara aktarmıştır. Böylelikle hem öğrencilerine faydalı olmuşlar hem de gelecek nesillere önemli katkılar sağlamışlardır.

Bu dönemde tıp alanında tercüme de yapılmıştır. Yapılan tercümelerden bir tanesi de Tercüme-i Ebubekir Er-Razi'dir. Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 18. yüzyılın başında yazıldığı düşünülmektedir. Osmanlı döneminde farmakoloji alanında yazılmış önemli bir tercüme eserdir. Bu tercüme eser zamanın meşhur hekimlerinden olan Ali Münşi (Bursavi) tarafından yazılmıştır.

Anlambilim açısından içerisinde bolca malzeme bulunmaktadır. Sözcüklere kendi içerisinde anlamlar verilmektedir. Yani bu eserde sözlükbilim ile ilgili de yoğun malzeme mevcuttur. Benzetme edatları sıkça kullanılmıştır. Kelimelerin temel anlamlarının yanında bütün eser boyunca farklı yan anlamlar da kullanılmıştır. Bolca tamlamalara başvurularak anlam zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Yapılacak bu çalışmada Tercüme-i Ebubekir Er-Razi adlı eser anlambilim açısından değerlendirilecektir. Bu eser, o dönemin bilimsel bir çalışması olduğu için duygu yoğunluğundan çok fazla söz edilemez. Ancak kullanılan Türkçe kelime sayısı, deyimleşmiş ifadeler, kelimelere yüklenen mecazi anlamlar, farklı edatlarla yapılan benzetme unsurları vs. bu eseri farklı kılmaktadır. Sayısal veriler de göz önünde tutularak çalışma genişletilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tıp, Hekim, Anlambilim, Tercüme-i Ebubekir Er-Razi.

An Investigation of a Medical Text for The Semantics of “Tercüme-i Ebubekir Er-Razi”

Citation/©: Akkuş, Mücahit (2017). *An Investigation of a Medical Text For The Semantics of “Tercüme-i Ebubekir Er-Razi”, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 10, Issue 1, June 2017, pp. 611-628*

Abstract: *Old Anatolian Turkish and Ottoman Turkish period medical books were written in abundance. Many people were involved in the treatment of diseases, especially during the Ottoman period. Physicians transferred both knowledge and experience to these books. Thus, they benefited their students and also made important contributions to future generations.*

During this period, translations were also made in the field of medicine. One of the translations is Tercüme-i Ebubekir Er-Razi. The exact date of the writing of the work is unknown. It is thought to have been written at the beginning of the 18th century.. It is an important translation written in the field of pharmacology during the Ottoman period. This translation was written by Ali Munsî (Bursavî), one of the famous physicians of the time.

There are plenty of materials in terms of semantics within the work. Each word is given its own meaning. In other words, there is much material related to dictionary science in this work. Analogous prepositions are frequently used. In addition to the basic meanings of the words, alternative meanings are used throughout the work. It aims to enrich the meaning by providing abundant clarifications.

In this work, Tercüme-i Ebubekir Er-Razi will be evaluated in terms of semantics. This work cannot be discussed much in terms of the intensity of emotion, because it is a scientific work of its time. However, the number of Turkish words used, phrases expressed, metaphorical meanings of words, analogies made with different prepositions, etc. were used in a different manner. The study will be explained utilizing numerical data.

Keywords: *Medicine, physician, semantics, Tercüme-i Ebubekir Er-Razi.*

I. GİRİŞ

Sağlık konusu insanoğlu var oldu olalı önemini korumaktadır. Çünkü insan sağlıklı olduğu müddetçe yaşamına rahatça devam edebilir. Bu sebepten dolayı da tıp bilimi çağlar boyunca hep ön planda olmuştur. Günümüz teknolojisine gelmeden önce eskiler, ellerinde bulundurdukları imkânlar

ölçüsünde insan sağlığına yararlı olabilecek hususlar üzerinde çalışmışlardır. Pek tabii ki sağlığa yararlı olabilecek unsurların öğrenilmesi çok büyük tecrübeler gerektirecektir ve bu tecrübelere vâkıf olmak da uzun zaman isteyecektir. Sonra gelen kuşak kendinden öncekilerin ortaya attığı tezleri kendi birikimleri dâhilinde geliştirecektir. Elbette ki bu husus sadece sağlık alanında değil tüm alanlar için aynıdır. Yani bir bilim dalı kendinden öncekinden aldığı ilhamla gidişatına yön verecektir.

Tıp alanında tarihi dönemler içerisinde önemli isimleri görmek mümkündür. Bilhassa metinlerde adı geçenler arasında hekimler, kimya alanıyla uğraşanlar, eczacılar vd. bolca zikredilmektedir. Galenos-Galen, İpokratu-Hipokrates, İbn Sina vd. eski çağlarda ismi geçenlerin sadece birkaçıdır. Onların ortaya koyduğu çalışmalar kendinden sonrakileri büyük ölçüde etkilemiş ve eserleri o dönemlerin ve kendinden sonraki kuşakların okullarında ders kitabı olarak asırlarca okutulmuştur. 900'lü yıllarda Ebubekir Er Razi, Anadolu sahasında Sabuncuoğlu, Ömer Şifaî vd. kişiler de yine hem kendi asırlarını hem de diğer çağları uzun zaman etkileyen isimler olmuşlardır.

Anadolu sahası da birçok bilim dalı açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir bölgedir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda siyasi anlamda sorunlar yaşansa da kültür hayatının canlılığını koruması dikkate değer bir husustur. Anadolu beylerinin hükümdarları ilim adamlarına ilgi göstermişlerdir. Bu sebepten dolayı da şehirler yavaş yavaş birer ilim merkezi konumuna gelmeye başlamıştır. Bu durum Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Eski Anadolu Türkçesi ve Klasik Osmanlı Türkçesi devirleri edebî, dinî, tarihî, siyasî eserlerin yoğun olarak yazıldığı dönemlerdir. Bunların yanında çok önemli hekimlerin görüldüğü ve onların eserlerinin tıp ilmine şekil verdiği de göze çarpmaktadır. Yalnızca telif eserlerin yazılmadığı tıp alanında telif-tercüme ve tercüme eserlerin de çok sayıda olması dikkate değer bir durumdur. Tercüme eserlerin çok olması dönem hekimlerinin başka birçok dile hâkim olduklarının kanıtıdır. Bilhassa Arapça, Farsça, Latince bilinen dillerden bazılarıdır.

Cerrahlar, göz hekimleri, farmakoloji (ilaç bilimi) alanıyla uğraşan bilim adamları çeşitli eserler yazarak insanların hizmetine sunmuşlardır. İbn Şerif'in Yadigar adlı eseri, Şirvanlı Mahmut'un Tuhfe-i Muradi adlı eseri, Şerafettin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyetü'l Haniyye'si, Osmanlı döneminde yazılmış telif eserlerden sadece birkaçıdır. Türkçe olarak kaleme alınan ve

tarihi bilinen ilk tıp eseri İshak bin Murad'ın Edviye-i Müfred'e'sidir (Canpolat, Öner, 2007: 9).

Yazılan bu eserlerin mahiyeti batıyla tanışıldıkça daha çok genişlemiştir. Uzun yüzyıllar, hatta İstanbul'un fethinden sonra da, Doğulu karakterini koruyan Osmanlı tıbbının Batıyla olan ilk önemli ilişkisi XVII. yüzyılda başlar. Bundan önce de dinî ve sosyal yaşayış farkları seyahat zorluğu gibi nedenlerle yabancı ülkelere gidemeyen hekimlerimiz Anadolu'ya gelen yabancı hekimlerle ve özellikle Padua, Salerno gibi tıp okullarından gelip Galata'da bir koloni halinde yerleşen İtalyan hekimleriyle temas ederek Batı kaynaklarını kısmen tanıyabilmişlerdir. Fakat XVIII. yüzyılda Latince, Fransızca, İtalyancaya vakıf olan hekimlerimizin çoğalmasıyla bu temas daha kesin mahiyet almıştır (Osmanlı Ansiklopedisi Cilt 8: 487).

Osmanlı döneminde gerek Latince'den gerekse de Arapçadan tercüme edilen onlarca tıp metninin varlığı söz konusudur. Bu metinlerin bir kısmı çeviri yapıldığı eserden esinlenerek yazılmış telif-tercüme şeklindeyken bir kısmı da tamamen tercüme şeklindedir. Bu çevirilerin büyük önemi vardır. Avrupa bölgesinde ve Arap coğrafyasında tıp alanında ortaya konulmuş eserlerin Anadolu coğrafyasında tanıtılması son derece önemlidir. Bu sayede birçok hastalığın tedavisinde bu çeviriler yoluyla yeni yaklaşımlar uygulanmıştır. Hekimlerin farklı diller bilmesi de yetiştikleri ortamların son derece yoğun öğretim programı uyguladığını göstermektedir. Bu öğretim programlarının bir neticesi olarak hekimler çok yönlü yetişmiş birer bilim adamı niteliğinde karşımıza çıkar. Kimi zaman da bu tıp metinleri manzum şekilde yazılmıştır. Eserlerin kafiyeli ve ölçülü bir şekilde yazılması, âlimlerin edebiyatla da uğraşan çok yönlü kişiler olduklarının kanıtı niteliğindedir.

II. TERCÜME-İ EBUBEKİR ER-RAZİ HAKKINDA¹

Tercüme-i Ebubekir Er-Razi, Ali Münşi'nin eserlerinden bir tanesidir. Ali Münşi bir hekim olarak görev yapmış aynı zamanda farklı diller bildiğinden başka dillerde yazılan eserleri de Türkçeye çevirmiştir. Tercüme-i Ebubekir Er -Razi adlı eser de bunlardan bir tanesidir. Ali Münşi'nin, Ali Bursavi diye ün saldığı bilinmektedir.

¹ Bu eser üzerine anlambilim ve sözdizimi konusu tarafımızca doktora tezi olarak çalışılmaktadır. Bu makale, tez konusunun bir değerlendirilmesi olarak ele alınmıştır.

18. yüzyıl Osmanlı döneminin önemli hekimlerinden Şifai'nin talebesi Bursalı Ali Münşi Efendi'nin alfabe sırasıyla ilaç terkiplerini kaydettiği ve şifalı maden sularından söz ettiği Bidaatü'l-mübtedi, zehirlere karşı tedbirleri anlattığı Risale-i Panzehir adlı eserlerinin yanı sıra Adrian Von Mynsicht'den çevirdiği Tercüme-i Akrabazin isimli kitapları yeni tıbbın ürünleridir. Ali Münşi Efendi monografi tarzında ele aldığı tıbbi bitkilerle ilgili risalesiyle de tanınır. (İslam Ansiklopedisi Cilt 41: 110) Bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra ün sahibi olmuş ve saray hekimliğine kadar yükselmiştir (İslam Ansiklopedisi Cilt 2: 421).

900lü yıllarda yaşamış olan ve felsefe-tıp alanlarında zamanının ve kendinden sonraki çağların iz bırakan ismi Ebubekir Er-Razi'dir. Hipokrat ve Calinus'tan sonra tıp ilmine yaptığı önemli katkılardan dolayı "Arapların Galeni" unvanıyla anılır (İslam Ansiklopedisi cilt 34: 479). Onun henüz tespit edilememiş bir eserinden yola çıkarak ortaya konmuş olan Tercüme-i Ebubekir Er-Razi adlı eser, Osmanlı zamanında yazılmış önemli bir farmakoloji kitabıdır. O zamanın ilaçları da bilhassa bitkilerle hazırlanan tedavi unsurlarıdır.

Bu eser tam manasıyla bir çeviri mahiyetinde görünmemektedir. İçerisindeki ifadeler telif-tercüme olduğu görüşünü arttırmaktadır. Ali Münşi (Bursavi)'nin bu eseri, o günün sağlık alanındaki durumunu anlatması açısından önemlidir. Çünkü bu eserde hekim-hasta arasındaki iletişimi yakından görmek mümkün olacaktır. Bir hekimin hastayı karşılaması, hastayı dinleyip gerekli tespitlerde bulunması, bu tespitlerin ardından hastalığa çare olacak ilaçların yapımı konusunda görüşünü belirtmesi, ilaç yapım şeklini anlatması vd. unsurlar eserde yer alan bazı özelliklerdir. Bu özellikleri incelediğimiz vakit görülecektir ki sanki hekimin günlük defterinden alınma bir anlatım durumu vardır. Çünkü eser, baştan sona bir kişinin ağzından anlatılan hekim-hasta diyalogundan bahseder. Öyle ki anlatan kişi hekime üstat olarak seslenmektedir ve üstat nasıl hareket ettiyse onları bir bir not almaktadır. Bunu da eserde sırayla izah etmektedir. Her bir yeni durum kırmızı bir işaretle belirtilmiştir. Yani hekime başvuran her hastanın hekimle olan diyalogu farklı bir başlık gibi gösterilmiştir.

Eserin tamamı 152 varaktan ibarettir. Bu durumda 304 sayfa yazılmış nesir türünde bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Aynı çağlarda manzum olarak kaleme alınmış eserler mevcut olsa da bu eser ilk varığın ilk sayfasının yarısı dışında nesir örneğidir. O kısım da başlangıç kısmıdır ve manzum

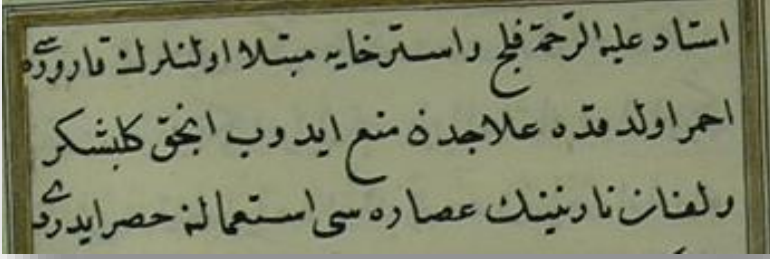
yazılmıştır. Sayfalardaki satır sayısı 19 olarak tespit edilmiştir. Eser rika yazım şekli olarak yazılmıştır. Meşin ciltli olup söz başları mürekkeple belirlenmiştir. İncelenen eser Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesinde kayıtlı olarak bulunmaktadır. Kayıt numarası 19 Hk 19111/2009 (www.yazmalar.gov.tr) olarak geçer. Diğer nüshaları İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır. Toplam üç nüshası mevcuttur. Bu incelemede yalnızca Çorum'daki nüshayı dikkate alarak çalışma yapılmıştır. Eser, düzgün bir kalıp halinde dışarıya taşırmadan oluşturulmuştur. Metnin kalıbı dışında kenar bölümlerine daha sonradan yan olarak yazılmış yazılarla eklemeler yapılmıştır. Bu eklemelerin ne zaman ve kim tarafından yazıldığı konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kelime dağarcığı incelendiğinde %60 oranında Arapça kelime, %30 oranında Türkçe kelime, %10 oranında ise Farsça, Latince ve diğer dillerden geçmiş kelimeler mevcuttur. Arapça kelimelerin bu kadar çok olması durumunun doğal bir sebebi var. O da eserin tercüme niteliğinde olmasıdır.

Eserin yazılış tarihi belli değildir. Ancak, Ali Münşi'nin ölüm yılının 1733-34 olmasına ve ayrıca bu eserin tercüme edilmesini emreden Şehyüslam Ebu'l-Hayr Ahmed el-Enam'ın 1732-33 yılları arasında şeyhülislamlık görevinde bulunmasına bakılarak yazımının bu yıllara rastladığı söylenebilir. Bu nedenle yazmayı XVIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmek yanlış olmayacaktır (Kaya 2016: 243).

İlk iki varak Besmele, manzum bölüm ve daha çok Arapça ifadelerin bulunduğu bölümdür. Burada eserin yazarı, yazılış dönemi, eserin kaç bölümden oluştuğu ve bu bölümlerin tek tek isimleri kayıt altına alınmıştır.

Bu iki varağın dışında en son sayfaya kadar hekim ile hastanın arasında geçen diyaloglar ve hekimin teşhis ve tedavi yöntemleri mevcuttur. Son derece okunaklı bir yazıyla yazılmış olan Tercüme-i Ebubekir Er-Razi; hem Arapça hem Türkçe olarak tıp alanında çok büyük bir söz varlığı hazinesine sahiptir. Arap harfli bölümden küçük bir örnek:

Arap alfabesiyle verilen örnek metnin Latin alfabesine aktarımı şu şekildedir:

(1) Üstad ‘aleyh er-rahme felc ve esterhāya mübtelā olanlaruñ qarüresi (2) aħmer olduħda ‘ilacdan men‘ idüb ancak gülbeşeker (3) ve lefān narınuñ ‘uşāresi isti‘māline ħaşş iderdi.(15a/1-2-3)

Tercüme-i Ebubekir Er-Razi, 152 varaklık bir eserdir. Eserin ilk 2 varaklık kısmı tanıtım kısmıdır. Başlangıçta Besmele ile başlayan bölüm, manzum bölüm ile devam eder. Örnek bir beyit:

Vaħdetüñ dārusını ta‘līm eyle

Ƙıldı tedbīr ol tabīb-i bī-mişīl (1b/5)

Daha sonra yazılış sebebi eserdeki bölümler ve onların isimleri izah edildikten sonra yukarıdan beri örnekleri verilen günlük hasta-hekim diyalogu söz konusudur. 152. varakta son olarak birkaç satır eserin tamamlanma bölümü vardır.

Eserde hasta-hekim arasında geçen diyaloglar söz konusudur. Bu diyaloglar; hastanın öncelikle şikâyetini anlatması, hekimin hastanın şikâyeti üzerine hastalığı teşhis etmesi, daha sonra hastalık için gerekli ilacın oluşturulması ve bu ilacın içindeki gerekli malzemelerin belirlenmesi, son olarak da ilacın günde haftada ya da ayda ne kadar kullanılacağı konusunda fikir beyan edilmesi şeklinde görülmektedir.

bir yigit baş dönmesinden ve dizlerinde (5) ağrıdan şikâyet idüb su ‘al olundıgda ağzında (6) acılık var mıdır belī vardır didi ve ol yigitde (7) ħafifçe bir öksürük daħı var idi üstād buyurdılar ki (8) bu gün ħamyā ile ba‘de iki gün ħurş-ı benefşeden (9) miķdār şerbeti ħadar isti‘māl eyle ve uşāre-yi rammān (10) ü‘l-mezz ya‘ni lefān narı uşāresi isti‘māl eyle ki (11)

bu ‘illet şafīrānuñ rā’şe-yi şu‘ūdundandır bu eşnāda (12) gīdālaruñ eḫ‘ame’-i hāmīza ve tafşīl olsun didi (9a/4-5-6-7-8-9-10-11-12)

Önce kişinin baş dönmesi ve dizleriyle alakalı sorununu dile getirmesiyle başlayan diyalog daha sonra hekimin bazı sorular yöneltmesiyle devam etmiştir. Bunun üzerine hekim bazı bitki, meyve vd. unsurlar ile elde edilen karışımları kullanmasını tavsiye etmiştir.

Eser farklı konuları içeren bölümlerden oluşmuştur. Bu bölümlerin her birinde farklı hastalıklar ve bunlara uygun tedavi yöntemleri izah edilmektedir. Yani gelen hastaların sorunları, o bölümlere göre tek tek bölünerek çalışma şekillendirilmiştir. Eserin baş sayfalarında bu durumu görmekteyiz.

(fihris‘ül-kitāb) ma’lūm ola ki bu kitāb otuz bir (17) kısma taḫsīm olunmuşdur (2b/16-17)

31 bâb (bölüm) olarak ele alınan kitap otuz bir hastalık ve onların tedavi yolları şeklinde düşünülebilir.

Eser, Türkçe yazılmış bir tıp kitabıdır. Ancak Arapça tıp terimlerinin çokluğu bu gün anlaşılmasını biraz olsun zorlaştırmaktadır. Genel cümle yapısı, eklerin kullanım özelliği, imla özellikleri ve ses bilgisi açısından incelendiğinde Osmanlı Türkçesinde yazılan anlaşılır bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Eldeki bilgilere göre ve yazarın yaşadığı dönem ele alındığında bir 18. yüzyıl metni olan Tercüme-i Ebubekir Er-Razi içerisinde barındırdığı temel tıp terimleri söz varlığı ile de son derece önemlidir.

Eserde düşük cümlelerin varlığından veya ifadelerin bozukluğundan söz edilemez. Yazarın Türkçeye ve bilhassa Arapçaya iyi bir şekilde hâkim olduğu rahatça söylenebilir. Metinde cümlelerin yerine göre kısa yerine göre uzun olduğu görülmektedir. Bazen ki’li birleşik cümleler bazen şartlı birleşik cümleler bazen de bağlı cümleler kullanıldığı tespit edilmiştir. Kimi zaman da fiilimsi unsurlarıyla cümleler genişletilme yoluna gidilmiştir. Türkçenin genel cümle yapısına göre yüklem sonda bulunur. Metinde de bu yapı korunmuştur.

Tercüme edilen eser Arapça bir eserdir. Yazılış tarihi 900lü yıllar olarak düşünülürse izah edilen örneklerde geçen terimlerin Arapça karşılıklarına Anadolu sahasında görülen ve günümüzde dahi sıkça kullanılan Türkçe terimlerin yazılması telif-tercüme yoluyla yazılmış bir eser olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Özellikle belirtmek gerekir ki Arapça, Farsça ve bazı

Grekçe kelimelerin Türkçe karşılığının verilmesi son derece önemlidir. Çünkü bu yolla yabancı dilde verilen sözlük anlamını da bir şekilde yazarın kendisi vermiş olmaktadır. Bu vesileyle birçok tıp terimi rahatça anlaşılakta ve araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır. Yalnızca incelenen bu metinde değil diğer tıp metinlerinde de bu karşılıkların verilmesi o dönem için Türkçenin bilhassa tıp alanında bir bilim dili olduğunu göstermektedir.

III. ANLAMBİLİM

Anlam bilimi, dildeki birimleri anlam bakımından ele alıp inceleyen dil bilimi dalı (Korkmaz 2007: 18) olarak ele alınır. Dilbilim alanının bir alt başlığı olarak incelenen anlambilim (semantik) ifadesi kelimelerin, kelime gruplarının, cümle içindeki kullanımlarına göre değiştiği önemli bir alandır. Çünkü cümle içinde kullanılacak yanlış anlamdaki bir kelime ögesi birçok anlam karışıklığına sebep olabilir. Anlambilim incelemelerinin yazılan metnin kendi çağını, geçmiş ve gelecek arasındaki bağlantıyı kurması açısından özel bir yeri vardır, denilebilir. Aynı zamanda dildeki anlambilim incelemeleri hem öteki lehçelerle ayırımının belirlenmesini sağlayacak, hem de anlatım yollarını ve gücünü ortaya koyacaktır (Aksan 1982: 148).

Anlambilimi bu kadar önemli kılan alt başlıklar; temel anlam, yan anlam, benzetme ögeleri, eş anlamlılık, zıt anlamlılık, eş adlılık, duygu değeri vd. ögelerdir. Bu ögeleri metinler içerisinde ayrı ayrı ele almak metnin değerinin bir kat daha ortaya koymak demektir.

Tarihi tıp metinlerini inceleme konusu önemli bir alandır. Bu metinler üzerine araştırmacılar ses ve şekil bilgisi çalışmaları yapmışlardır. Yapılan çalışmaların sözlük bölümleri de eseri daha yakından inceleme imkânı vermiştir. Fakat tıp metinleri üzerine çok geniş manada anlambilim çalışması yapıldığı görülmektedir. Aşağıda Tercüme-i Ebubekir Er-Razi adlı eserde geçen ögeler anlambilim yönünden ele alınmıştır.

IV. ESERDE ANLAMBİLİM İNCELEMELERİ

A. Temel Anlam

Bir ses bilişiminin başlangıçta yaşattığı, ilk ve asıl kavrama biz temel anlam adını veriyoruz (Aksan 1982: 182). Eserde temel anlamıyla kullanılan bazı kelime örnekleri şu şekildedir:

*bir kimse (5) şadā'adan şekvā idüb ol kimsenüñ ağzında (6) acılık olub dudaqları **birbirine** yapışur idi (5b/4-5-6)*

bir kimsenüñ dişlerinüñ birinde (16) eğilme var idi (32b/15-16)

yapışmak ve eğilmek gibi ifadeler farklı biçimde kullanılıp kelimenin mecazi anlamını oluşturabilir. Ancak burada sözlükteki ilk ve asıl anlamları kullanılmıştır. Bir kelimenin temel anlamının dışında sözlükte geçen diğer anlamları eskiden beri deyim ve atasözlerinde ya da farklı birleşik yapılarda göze çarpar. Dili konuşan kişiler tarafından temel anlamlı ifadeler, zamanla gereksinimler neticesinde daha farklı anlam kalıpları şeklinde kullanılmıştır.

B. Yan Anlam

Kelimenin asıl anlamı yanında, kullanıma bağlı olarak kazandığı yeni anlamlar (Korkmaz 2007: 238)dır. Bazı kullanımlarda kelimeler akla gelen ilk çağrışımlarıyla kullanılmazlar. Tarihi süreç içerisinde bir kelimeye kullanım yerine göre farklı görevler ve anlamlar yüklenebilir. Türkçe bu bakımdan zengin bir dildir. Çünkü kendi kelime kadrosuyla yüzlerce yan anlamlı yeni anlam ve görevler türetebilmektedir.

bir hârun şadâ' dan ve şovuk şovuk (13) terlemeden ve cümle a' zâsında kırıklık hiss

eylemesinden (14) şikâyet idüb...(8b/12-13-14)

bir gulâm ihzâl (2) eylediler ki methayyir ve gözlerin bir yire degmiş söylemez (13a/1-2)

gıdâsı (14) hafif şeyler ve ziyt ile yapılmış çalyeler olsun (34a/13-14)

bir kimsede kırık öksürük ve iltihâb (13) var idi (54a/12-13)

Eserden hareketle yukarıdaki bazı örnekler ele alınmıştır. Kırıklık his etmek, gözlerin yere değmesi, gıdanın hafif şekilde verilmesi, öksürüğün kuru olması gibi örnekler kelimenin asıl anlamlarının dışında farklı şekilde kazanılan yeni anlamlarıdır. Her dilde sözcüklerin çoğunluğunun, birden çok anlamı yansıttığı, çok anlamlı olduğu düşünülürse, dil adını verdiğimiz düzen içinde gösterenlerin tek bir görev yüklenmediklerini söyleyebiliriz (Aksan 1982: 184). Pek tabiidir ki bu farklı görevler zamana, konuya vd. unsurlara göre değişim gösterecektir. Örneğin yukarıda geçen ifadede “hafif” sözcüğü ile kastedilen insana zarar vermeyen, rahatsızlık oluşturmayan yiyecek manasında kullanılmıştır. Başka bir satırda kiloca ağır ifadesinin karşılığı olarak “hafif” sözcüğü kullanılabilir. Benzetme

C. Benzetme

Bir şeyin niteliğini anlatmak için o niteliği eksiksiz taşıyan bir şeyi örnek olarak gösterme işi (Türkçe Sözlük 2005: 245) olarak tanımlanır. Benzetme

yoluyla Türkçede zengin bir söz varlığı oluşumu görülmektedir. Bilhassa edebi eserlerde, manzum parçalarda da sıkça kullanılan bu anlambilim kolu Tercüme-i Ebubekir Er-Razi adlı tıp eserinde de oldukça fazla görülmektedir. gibi, kadar, benzer edatlarıyla bazı örnekler aşağıda gösterilmiştir:

gibi

*bir kimsenüñ başında riyâh (15) olub **değirmen gibi** gürler imiş (10a/14-15)*

*on bir yaşında bir şabiyye getirüb didiler ki (14) lisânında ağırlık vardur söyledikte **fa' fa'** gibi (15) söyler (37a/13-14-15)*

*bir kimsenüñ qarüresi (13) renkde ve incelikde **su gibi** beyâz idi (90b/12-13)*

başın değirmen gibi gürlemesi, fa fa gibi ses çıkartılması, rengin su gibi olması farklı benzetme şekilleridir.

kadar

*her gün **findık** (9) **kadar** virilüb iki sâ'at yâhud üç sâ'at ğidâ (10) virilmeye (11a/8-9-10)*

*bu (10) ma'cundan **büyücek cevz kadar** her gün vireler (12b/9-10)*

Burada kadar edatıyla genellikle yapılan ilacın miktarı benzetilerek findık kadar ya da büyük bir ceviz kadar örnekleri söz konusudur.

benzer

***poşalu** (14) **kana beñzer** qarüre şacı ki hummâsı dahı var idi (95a/13-14)*

*qarüresi **bulanık nar şuyına** (19) **beñzer** idi (107a/18-19)*

gibi edatının da kullanılabilceği bu örneklerde renk kavramı ön plana çıkmaktadır. Posalı kan, bulanık nar suyu renk bakımından benzetme ögesi oluşturmuştur. Bu eserde anlatımı daha güçlü kılmak için benzetme ögesine sık sık başvurulmuştur. Doğan Aksan; her dilde, her insanın bol bol kullandığı bu benzetmeler yaygınlaşırsa kalıplaşır, kişisel olmaktan çıkarak söz varlığının öğeleri niteliğini taşır (Aksan 1982: 189) demektedir. Bilhassa tıp metinlerinde çokça kullanılan bu benzetme ifadeleri Türkçenin söz varlığının bir parçası konumuna gelmiştir.

D. Sözcükbilim (Kelime anlamı)

Sözlükler bir dilin söz varlığını gösteren önemli belgelerdir. Tarama ve derleme sözlükleri de bu belgelerden bazılarıdır. Tarihi tıp metinleri incelendiğinde sözcük sayısı, bu sözcüklere verilen anlamlar, tıp terimleri

sözlükleriyle gün yüzüne çıkartılmaktadır. İncelenen bu eserde de birçok tıp teriminin eserin içerisinde anlamının verildiği görülmektedir. Yani eser, kendi içinde aynı zamanda bir sözlük niteliğindedir. Tıp metinlerinde genel olarak görülen bu durum, sözcük anlamlarının daha çabuk ve net biçimde ortaya konulması adına önemli bir yere sahiptir. Örneğin manzum bir tıp metni olan XVII. yüzyılda yazılmış Mecma-i Tıbbi adlı eserde de bu durum sıkça görülmektedir:

Biter üağlarda levfî'l-âıyya derler

Yılan bıcağı derler Türkçe ekâer (Akkuş 2008: 124)

Verilen bir kelime örneği Türkçe karşılığı gösterilerek sözlük bölümlerine anlam açısından büyük katkı sağlamaktadır. Aşağıda da Tercüme-i Ebubekir Er-Razi'den örnekler verilmiştir:

gözlerinde ve lisânında safrat ya'ni sarılık yok 4b (1) idi (4a/19, 4b/1)

üstâd 'aliyye er-raħme nakre'-i (5) kıfa ki türkîde eñse çukuru dirler (5a/4-5)

bir kimse buhardan ya'ni ağız kokusundan (3) ve şadâ' dan şikâyet idüb faşd ile fevka'l-gâye (4) kan ihrâc eyledim didi (7a/2-3-4)

hadar (10) didikleri 'illet ki türkîde uyuşukluk dirler (13a/9-10)

üstâd (2) yüzünde haşba ya'ni kızamık zuhür idecekdür (132b/1-2)

safrat sözcüğünün sarılık, kıfa sözcüğünün ense çukuru, buhar sözcüğünün ağız kokusu (Osmanlı Türkçesi sözlüklerine bakıldığında da buhar kelimesinin buhar (Ar.): Isı etkisiyle sıvıların gaz durumuna dönüşmesi (Parlatır 2009: 214) karşılığı olduğu ifade ediliyor.) Hadar sözcüğünün uyuşukluk, hasba sözcüğünün ise kızamık olduğu belirtiliyor. Bu ve buna benzer örnekler okuyucuya ve araştırmacıya kolaylık sağlamaktadır. İşte bu durum o dönem hekimlerinin bilhassa Arapça, Farsça ve Türkçe tıp terimlerine ne derece hâkim olduklarını göstermesi bakımında önem arz eder.

E. İkilime

Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesiyle oluşturulan kelime grubu (Korkmaz 2007, 123). İkilimelerde bulunan sözcükler tek başlarına ele alındığında çok fazla etkiye sahip olmamaktadır. Bu sebepten dolayı Türkçe

metinlerde eski zamanlardan bu yana ikilemeler kullanılmıştır. İkilemeler de anlam yönünden son derece önemli öğelerdir. Tıp metinlerinde de bu örneklere sıkça rastlamak mümkündür.

lisânında ağırlık vardır söyledikte fa' fa' gibi.. (37a/14)

bir kimseye gâh gâh veca' kulınc gelür (10) idi (74b/9-10)

bir yigit şabiy iken (3) depesi üzre düşüb el'an vaktâ vaktâ kulağı (4) içinde verem zühür idüb...(142a/2-3-4)

fa fa gibi söylemek, gÂh gÂh gibi zaman belirtmek, vaktÂ vaktÂ gibi zaman belirten ikileme örnekleri anlamı kuvvetlendiren öğelerdir ve metinde sıkça geçmektedir. Vurguyu daha da arttırmak adına yapılan bu tekrarlar bir tıp metninde anlatımı güçlendirici bir öge durumundadır. Bilhassa hekimlerin yazdıkları bu tarz eserlerde cümlelerin, kelime gruplarının daha iyi anlaşılması ve zihinde canlanabilmesi için kelime tekrarlarına yani ikilemelere başvurdukları söylenebilir.

F. Duygu değeri

Elimizdeki tıp eseri kendi zamanı için yazılmış bilimsel bir çalışmadır. Bilimsel çalışmalarda anlambilim ögesi olarak duygu değeri ifadelerinin olması pek mümkün görünmemektedir. Ancak aşağıya alınan bazı örnekler duygu değeri başlığına örnek verilebilir:

süd emer bir kızcağızuñ gözünde (18) şîş var idi (21a/17-18)

ma'şumuñ (2) gözüne anası süd şağub...(21b/1-2)

Türkçede “cağız” adlarda küçültme eki olarak görülür. Çok işlek olan +cağız eki yine küçültme yanında sevgi ve acıma da bildirir (Korkmaz 2003: 253). Bir diğer ifade olan “maëaum” kelimesi de “Suçsuz, günahsız; küçük çocuk” (Parlatır 2009: 1018) anlamına gelmektedir. Bu ve buna benzer örneklerde “acıma ve üzüntü” anlamı kattığı düşünülürse bir duygu değerinden bahsetmek mümkün olabilir, düşüncesindeyiz.

G. Deyimler (Kalıplaşmış Sözcük Dizileri)

Deyim ifadesi; genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği (Türkçe Sözlük 2005: 517) olarak tanımlanır. Türkçenin söz varlığı içerisinde oluşmuş yüzlerce deyim olduğu bilinmektedir. Eski çağlardan günümüze gelen kalıplaşmış sözler Türkçenin

kendi bünyesinde oluşturduğu çok zengin ifadelerdir. Metinde de bu ifadelere sıkça rastlamak mümkündür:

*ol mevzu‘ı (6) bir büyücek **şîşe urdurub** vâfirce şart itdirdi (5a/5-6)*

*ol kebâbdan tamlayan şuyı **gözlerine çeküb** (18) kebâbı ekl eyleye (20b/17-18)*

*bir kimse gelüb didi ki her ne zamân hareket idersem (19) benden ‘arq-ı keşir gelüb **zahmet çekerim** (142b/18-19)*

*insân için böyle umÿrda **aqlını** (13) **kullanmak** lazımdır (84b/12-13)*

şîşe ur-, göze çek-, zahmet çek-, aqlını kullan- ifadeleri temel sözcük anlamlarından az çok uzaklaşmış deyim örnekleridir. Kalıplaşmış bu ifadeler halk tarafından da kullanılan öğelerdir. Deyimler, bir dilin anlatı yollarını, yaşam biçimini, geleneklerini ve çeşitli özelliklerini belirten önemli ipuçları sağlarlar (Aksan 1982: 38). Bu sebeplerden her dilin deyimleşmiş söz varlığı farklı farklı olacaktır. Bu eserde de anlatılmak istenen, deyimler yoluyla daha zengin bir şekilde ortaya konulmuştur.

H. Adbilim

Adbilim, Özel adlar üzerinde duran ve özel adları, köken bilgisi, tarihi gelişme, dil ve kültür sorunları açısından inceleyen bilim dalı (Korkmaz 2007: 7) dir. Metinde bazı özel isimler geçmektedir.

rey şehrinün (13) cām‘ında... (27a/12-13)

***calnūs** ve andan muqaddem bazı... (116a/11)*

***kitâb mensûrıda** yâhud aqırbâdında taħrîr olunan... (14a/13)*

Rey şehri Selçuklular döneminde de önemli bir şehir ismidir, Kitab-ı Mensur ise bir tıp eseri ismidir. Calinus ise eski çağların meşhur hekimlerindedir. Yunan hekimi ve Galenos’a İslam dünyasında bu ad verilir. Roma sarayında hekim olarak çalışmıştır. Adı genel olarak Bukrat ve Lokman ile birlikte anılır (Özçelik 2001: 15). Bu tarz özel isimler, eserde nelerin kaynak olarak belirtildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu isimler daha sonraki araştırmacılara ipucu vermektedir. Cümleler arasındaki anlam ilişkisini destekler mahiyettedir. Eserin bilimselliğini ve zenginliği göstermesi bakımında da önem arz etmektedir.

I. Eşanlamlılık

Metin içerisinde bazen farklı yerlerde bazen aynı satırlar içerisinde birbiriyle eş anlamda kelimeler geçmektedir. Eş anlamlı kelimelerin kullanımı bir dilin zenginliğinin başka bir ifadesidir. Aşağıda geçen neden ve sebep kelimeleri, bak- ve nazar kıl- ifadeleri birbiriyle aynı anlama gelmektedir ya da birbirine çok yakın anlamdadır, denilebilir. Eserde birçok yerde buna benzer örnekler mevcuttur. Yazar aynı anlama gelen farklı kelimeleri kullanarak dilin farklı yönlerini ortaya koymaktadır. Bir tıp metni için bu kullanımların önemi daha da artmaktadır.

*bir kimse su‘âl eyledi ki **nedendür** ki (6) eṭbbā ḳanı iḥrāca sā‘ir aḥlāṭdan ziyāde meyl (7) iderler (144b/5-6-7)... buyurdılar ki (13) bu ḡıṣyuū bir **sebebi** bu kimse dün gice uyumamış seher (14) ise ḳuvvete za‘if virür (144b/12-13-14)*

*bir derzi (2) şikāyet eyledi ki bir beyaz şey‘e **baḳdıḳda** ḥadḳırda ya‘ni (3) gözbebeğinde bir ağrı peydā olub gözlerim kararır (28b/1-2-3)... bir yigit gözlerimūñ biri görmez oldu (3) diyü şikāyet eyledi gözine **nazar olunduḳda** intiṣār (4) ve şu ‘alāmetleri yoḳ levnında kırmızılık var (29a/2-3-4)*

Bu tarz eşanlamlı kelimeler dilin anlatım zenginliğinin de bir göstergesidir.

J. Zıt anlam

Sözcüklerin zıt anlama gelen ifadelerini kullanarak anlatımı daha da güçlendirmeye çalışmaktadır. Çünkü bu zıtlıklar bilhassa ölçü birimleri için önem arz etmektedir. Yapılacak olan ilacın yapımında, yenecek olan yemeğin ölçüsünde bu zıtlıkları kullanmak hastanın tedavi aşamasında büyük bir önem taşımaktadır.

*ṣoñra iki dirhem **acı** bādem yaḡı ve iki dirhem **ḫatlu** (11) bādem yaḡı ilḥāḳ olunub... (86a/10-11)*

Dil içinde yine zıt kavramları kullanarak anlatımı daha güçlü hale getirmek mümkündür. Olay ya da durumun daha rahat kavranması açısından da zıt ifadeler önemlidir. Eserde de bazı yerlerde zıt kullanımlara başvurulmuştur.

K. Eş Adlılık

Yazılışları aynı olduğu halde anlamları bakımında farklılık arz eden kelimelerdir. Örneğin vücudun bir bölümü olan yüz kelimesiyle sayı ifade eden yüz kelimesi eş adlılık ifadesine uymaktadır. Bir rahatsızlık belirtisi olan vücudun herhangi bir yerinde görülebilen şişlik unsuru ile bir eylem

ifadesi olan şiş- fiili farklı bölümlerde kullanılmıştır. Bu ve buna benzer kullanımlar metinde çeşitli aralıklarla görülmektedir.

uyhu (19) hālinde yüz yaşadığını mümkün olduğu merteye yüksek 25b (1) eylesün (25a/18-19, 25b/1)

köcaluk otuz senede gelürse behāyimuñ köcalığı (8) bu kıyās üzre yüz seneye muhtācdur (146b/7-8)

bir kimsenüñ dudaqlarında ve göz kapaqlarınıñ içinde (5) şiş olub harāret ‘alāmetleri var idi (22a/4-5)

bir gün ol kimseye diş ağrısı (14) ‘arız olub yüzünüñ bir tarafı şişmiş (28a/13-14)

eyledügi şey’ bir sâ’ atden (13) soñra ekşimiş yāhud acımış (47a/12-13)

ağacı zamğı (11) ve aci bādem herbirinden beş dirhem... (94b/10-11)

Bu kullanımların anlam olarak birbirinden ayırt edilebilmesi gerekir. Bu durum sadece sözcüklerin cümle içinde geçtikleri yerlerden anlaşılabilir.

K. Sıklık

Bir dilin sözcüklerinin öteki sözcüklere oranla daha çok ya da daha seyrek kullanılması anlamına gelir (Aksan 1982: 22). Metinde çok sık kullanılan bağlaçlar, birleşik fiiller vd bulunmaktadır. Bilhassa ilaç yapımlarında farklı bitkilerin ya da diğer unsurların sırayla söylenmesinde sık sık “ve” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.

ba’de (14) şarı helīle ve şāhtere ve sināmeki ve şekerden (15) ‘amel olunmuş...(3b/13-14-15)

...tardan fāşd ile emr idüb tarhūn çiyemek (9) ve sirke ile mażmaza eylemek ve şabağlarda nar şuyı (10) isti’ māl eylemek emr eyledi bir kimseye diş ağrısı (11) işābet itmış idi üstād fāşd ile emr itdi (32b/7-8-9-10-11)*

Sık kullanılan örnekler metindeki öneminin fazla olduğunun delilidir. Eserde ilaç, bitki vd. isimleri birbirinden ayırt edebilmek için “ve” bağlacı mühim bir yer tutmaktadır. Hekimin bir eser içerisinde hastalara çoğu yerde “emr et-“ ifadesini kullanması yapılması istenen unsurun sağlık açısından ne derece önemli olduğunun kanıtıdır, denilebilir.

V. SONUÇ

Osmanlı Türkçesi dönemi tıp eserlerinin söz varlığının daha iyi ele alınıp incelenmesi için bu eserler üzerine anlambilim çalışması yapmak son derece

önemli olacaktır. Osmanlı döneminin tıp anlayışını anlatması bakımından eserlerin bu şekilde daha yakından değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Anlambilim alt kollarının incelendiği bu çalışmada bir tıp metninin söz varlığı açısından ne kadar zengin olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Kelimelerin Arapça, Türkçe ya da başka karşılıklarının bilinmesi, temel anlamlarının yanında farklı yan anlamlarının bilinmesi, farklı deyimlerin, birleşik yapıların bir arada kullanılması bilimsel bir tıp metni yazmada o dönem hekimlerinin bilgi ve tecrübelerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Yapılan bu incelemeler Osmanlı dönemi tıp eserlerinin dili hakkında da ipucu verecektir.

Osmanlı dönemi tıp anlayışını daha yakından tanıyabilmek için yazılmış tıp eserlerinin daha geniş manada incelenmesi gerekir. Bu incelemeler sonunda hekimlerin o dönem almış oldukları eğitimi de görebilmek mümkün olacaktır. Bu kadar tercüme eserin varlığı tıp ilminin yanı sıra hekimlerin farklı dil eğitimi aldıklarının göstergesidir. Aynı zamanda manzum olarak kaleme alınmış tıp metinlerinde görülen edebi şekillerin de kimi hekimlerin edebiyat alanında kendilerini geliştirdiğinin ispatıdır.

Osmanlı tıbbını daha yakından tanıyabilmek, sözcük varlığını geniş manada ortaya koyabilmek için tıp eserlerinin üzerine dilbilgisi çalışmaları yapılmalı, bunun yanında bu eserlerin anlambilim açısında da incelenmesi gerekmektedir. Her bir metinde elde edilen bilgiler tarihi tıp metinleri sözlüklerine katkı sağlayacaktır. Eserlerin okunması ve yakından tanınmasıyla birlikte yüzyıllar içerisinde Anadolu sahasında basamak basamak tıp ilminin nasıl yol kat ettiğini de görmek mümkün olacaktır. Farklı yüzyıllar arasında eserlerin karşılaştırılması yapılarak bu bilim dalındaki gelişim ve değişimler de ayrıca gözlemlenmelidir. Böylece dönemler arasındaki sözcük varlığındaki farklılıklar, dil yapısındaki değişimler de kayıt altına alınmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Mücahit (2008), Siyahi Karamani Larende'yi'nin Mecma-i Tıbb Adlı Eseri (Gramer-Metin-Sözlük), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri
- AKSAN, Doğan (1982), Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurum Yayınları, Ankara
- CANPOLAT, Mustafa; Önlü, Zafer (2007), İshak Bin Murad Edviye-i Müfredi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ (1989) Cilt 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ (2012) Cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul

- KAYA, ELİF (2016), XVIII. Yüzyıla Ait Bir Tıp Yazması Üzerine: Terceme-i Kitab-ı Ebubekir Razi, Turkish Studies Volume 11/21
- KORKMAZ, ZEYNEP (2003), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- KORKMAZ, ZEYNEP (2007), Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- OSMANLI ANSİKLOPEDİSİ (1999) Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara
- ÖZÇELİK, Sadettin (2001), Kitabü'l Mühimmat, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları Ankara
- PARLATIR, İsmail (2009), Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınevi, Ankara
- TÜRKÇE SÖZLÜK (2005) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları <http://www.yazmalar.gov.tr> (Erişim tarihi: 13.06.2017)